

Ogýust Kontyň umydy Osmanly we yslam medeniýetidi

Category: Edebi makalalar, Edebi tankyt, Kitapcy, Nukdaýnazar, Sözler
написано kitapcy | 26 января, 2025
Ogýust Kontyň umydy Osmanly we yslam medeniýetidi OGÝUST KONTYŇ UMYDY OSMANLY we YSLAM MEDENIÝETIDI

Žale Parla aramyzda ýaşap ýören iň uly edebi tankytçylarymyzyň biri.

Bizem bilýän zatlarymyzyň köpüsini şondan öwrendik. Emma «Atalar we ogullar. Tanzimat romanynyň epistomogiki esaslary» atly kitabynda beren käbir kesgitlemeleri ýalňyşlykdanam has beter, aýyplaşmasyn welin, özüni respublikaçy saýýan «kadyköýli daýzalaryňam» isteriki sloganlaryny aşmakdan ejiz gelipdir.

Tanzimat döwrüniň romany «kaka» sanjysy edebiýatşynasymyzyň-da aýdyşy ýaly iň wawwaly sanjylaryň biridir.

«Intibahda» Ali beýiň, «Araba söwdasynda» («Araba Sevdası») Bihruz beýiň, Felatun beýiň, Rakym ependiniň kaka obrazynyň kemterliginden ýa-da ýalňyşlygyndan doludygyny jedelsiz hakykat. Tankytçymyz Tanzimat döwrüniň intelligensiýasynyň «kaka» sanjysyna yslam medeniýetiniň eginlere ýüklän agyr ýük hökmünde baha bermek bilen, ýazyjy-şahyrlaryň talaplaryny orta atanda, ony diňe yslam medeniýetiniň ýüki bilen çekip boljakdygyny aýdýar.

Yslamyň progrese bolan çemeleşmesini birküç sany hadysa salgylanmak bilen çäklenmegi we hasam beteri bu pikieinji şeýle dar mysallara esaslandyrmagy uly ýitgi bolup garşymyza çykýar.

Žale Parla

Kim bilýär, Žale halypa bu kitabyňy ýazmanka merhum mugallymymyz professor Fuat Sezgininiň tema boýunça ýazan işlerini okan bolsa, has başgaça zatlary ýazsa ýazar ýörerdi. Eserdäki intelligensiýamyzyň «kaka» sanjysy hakykatdanam üstünde durulmaly tema. Üstesine bu sanjyny diňe Tanzimat döwrüniň intelligensiýasynyň üstünden öwrenip bolmaýar. Merhum şahyr Erdem Beýazitiň hem aýdyşy ýaly yzasy şindizem dowam edýän sanjy:

«Belki-de, bu ýurtda adamlar iň köp kaka sanjysy bilen iňleýär, kaka diýlende ýadymyza iň köp çagalygymyz düşýär! Ýatlamalaň jykläýän perdesinden syzylýar geçip giden günler!»

Şolar bilen dawaly, şolar bilen söwdalydygymyz!

Iň köpem kaka ýoklugynyň hasraty bilen gyzdyrýarmyş wagt aýrallygyň ýarasyny!

Adam kaka bolansoň aňlaýar myş kakasyny!»

Welhasyl, Tanzimat döwrüniň ýazyjy-şahyryna dolanyp geler bolsak, onuň tejribesine weledzyna aýyplamasyny ýöňkemek, şeýle-de muny güýjüni yslam medeniýeti bilen elementleşdirmek hemme zatdan beter aýypdyr.

Tanzimat döwrüniň düýbünü tutujylar we ýetişdiren ilkinji nesli taryhymyda seýrek gabat gelýän tejribä, giň gözýetime eýedir.

Munuň başyny sadrazam (baş wezir) Mustapa Reşit paşa çekýär, Mithat paşanyň yzyna eýerijilerem bu akymyň okuwçylarydyr.

Mustapa Reşit paşa

Tanzimat döwrüniň syýasatçylarynyň we intelligensiýasynyň Günbatarda diýseň uly at-abraýy bolupdyr.

Kont, Lamartin, Dýuma, Renan ýaly birbada ýada düşýän Günbatar akylynyň we edebiýatynyň düýbünü tutujylar osmanlylara uly üns

beripdirler we pikir alşyp durupdyrlar. Hatda olaryň arasynda bir bölegi Stambula-da gelip-gitmäge ýaltanmandyr.

Şeýle içýakgýç sowaly orta atman bilemzok:

– *Häzir aramyzda ýaşap ýören Homskiý ýaly dünýä belli akyldarlaryň näçesi haýsy türk ýazyjy-şahyrynyň pikirine üns berip, onuň bilen dostlukly pikir alyşýar?*

• Kontdan hat bar

Geçmişde Mikelanjelo di Lodowiko, Buonarroti Simoni, Leonardo da Winçi ýaly akyldarlaryň ýurdumyza gelmäge synanyşandyklary we ýazan hatlary bizi elmydama heýjanlandyryp gelen temalaryň biri boldy.

«Genuýadan Leonardo atly kapyryň ugradan resminamasy bilen hatynyň nusgasy» asy bilen hezil edip okaýan habarnamamyzda Da Winçinuň Stambula gelme islegine şaýatlyk edýäris:

«Men ejiz bende, jenabymyzyň Galatadan Stambula köpri gurdurjak bolýanyňy eşitdim. Läkin bu işi oňarjak adam tapmandyklaryny bildim.

Bu işi oňarjak guluňyz sizi arzuwyňyza gowuşdyryp biler. Köpri ýokary gatyň üstünde gurulmaly. Ýöne beýle ýokary gatly köpriniň üstünden hiç kimiň geçmäge ýürek etmejegini bilýänim

üçin iki gyrasyny tagta gözenekler bilen örterin.
Gaty şolar ýaly ýokardan taslamagymyň sebäbi, aşagyndan
ýelkenli gämileriň arkaýyn geçip bilmegi üçindir.
Hojaýyn hezretleri razylyk berse, Anadolynyň kenarlaryna çenli
ýetjek, gerek bolsa açylyp-ýapylýan köpri hem gurup bilerdim.
Bu ýerdr suw elmydama hereket edip duransoň, kenarlaryň
daşmazlygy üçin bir alajyny oýladym. Munuň bilen suwuň akymy
sütünlere we kenara zeper ýetirip bilmez.
Enşalla, soltan hezretleri, bu ejiz gulunyň sözlerine ynanjyny
bagyşlar-da, ony hemişe hyzmarynda görmegi islär we jogap
bermek lutfuny gysganmaz».

Ogýust Kont

Şeýle-de okyjysyna keýp berýän ýene bir wakalaryň biri Ziýa
paşanyň fransuz prozasynyň görnükli wekili Aleksandr Dýuma
bilen gatnaşdyr:

«Bir gün oturan otagymyň gapysy kakylady. Içerik barmeniň
tüýsünde bir fransuz girdi. Ol meni boýdan-başa synlady. Elini
ýüreginiň üstüne goýup, şol wagta çenli görmedik hereketimi

etdi. Ýeke agyz gürlemän maňa tarap gaýtdy.

Men geň galdym. «Bu nämäň alamaty?» diýmäge-de goýman, barmene meñzeş fransuz gelende edişi ýaly üýtgeşik hereketleri etdi-de, çykyp gitdi. Onuň elime gysdyran kartyna seretdim. Ýüzüne Aleksandr Dýuma diýip ýazylan eken. Arkasyna seretdim, el bilen iki setir ýazylypdyr:

«Epeý müddetdir (ep-esli wagt bäre) Parižde bolup ýören şark (gündogar) şahyrynyň garbyň (günbatar) garyp şahyrynyň külbesine gelmezligi ynsapmydyr (gelşiklimi)?»

Otagda bizden başga-da iki aýal bardy. Owadan, özüneçekiji aýallardy. Diýseň bezemen geýnen aýallaryň özüni alyp barşyndan, gülüşlerinden we oturyşlaryndan Parižini sungat işgärleriniň arasynda entäp ýören ýeňles gylykly zenanlardandygy bellidi»[/i].

Ziýa paşa aýallara sypaýyçylyk edip, olaryň gözelligine we akyl-paýhasyna öwgüli sözleri aýdanda, Dýumadan garaşmadyk sözlerini eşidipdir:

«Fransuz medeniýetiň iň soňky gelip ýeten derejesi jelepçiligiň aç-açan formasydyr. Men muny geljegimiz üçin örän erbet görýärin. Biziň durmuşmyzyň ajaýyp özüneçekiji taraplary bar. Dogry. Emma siziň aýdymalaryňyz ýaly elhenç şahyrlaryňyzam bar. Ajaýyp häkimleriňiz bar. Serediň, Sagdy (Şirazy)»...

Ahmet Hamdi Tanpynaryň aýtmagyna görä, beýik şahyr we syýasatçy Lamartin Gebzäniň töwereginde bir ýerde ýer kireýine alyp, Osmanla göçüp gelmegi meýilleşdiripdir.

Osmanlyny gowy gören intelligensiýanyň arasynda iň täsinleriniň başyny Kont çekýär. Onuň sadaretden (baş wezirlikden) boşadylan Mustapa Reşit paşa ýazan haty biri-birinden täsin detallar bilen doly.

• Gul bazarlarynyň ýatyrylmagyna öwgi

Kontyň ýazan hatynyň birinji paragrafynda diýdimzor hasaplaýan ýewropaly liderlerini berk ýazgarandan soň gul bazarlaryny ýatýran we progresi goldaýan öňki sadrazam Mustapa Reşit paşany öwüp arşa çykarypdyr:

«Onuň alyhezretleri.

Biziň döwrümüziziň Ýewropasynda Şarkyň (Gündogaryň) syýasaty bilen Garbyň (Günbataryň) syýasatynyň arasynda ullakan gapmargarşylyk bar. Sosial hereketi dolandyryp bolmaz ýaly ýagdaýa gelen garply häkimiýetler indi maddy düzgüniň göni goralyp saklanmagyna mejbur edilen, munuň bilen birlikde rewolýusion ýagdaýy hemişelik dowam etdirmäge meýil bildirýän kör diýdimzorluga amal edýärler.

Halklaryň hakyky manyda başynda oturan şarkly ýolbaşçylar bolsa, her hökümetiň ikitaraply funksiýasyny talabalaýyk ýerine ýetirmek üçin hemişelik tagalla edýärler: Gowulyga çagyrmaga we erbetlige garşy göreşmäge dyrjaşýarlar.

Bu asylly herekete häzir Türkiýede Russiýadaky bolşundan has az üns berilýän däldir. Siziň ýolbaşçylyk eden döwrüňiz täzelikçi soltanyň janly synanyşygyny pähim-paýhasly tarzda dowam etdirmek bilen munda şowly paýa eýedir.

Ýeke-aýallylygyň ajaýyp nusgasyny hödürlemek we osmanly paýtagtyny hapalaýan gul bazaryny ýatyrmak bilen yslam medeniýetine şu günki gün iň uly goşandy goşan ikitaraply ösüşi mynasyp habar berişiňiz hiç wagtam ýatdan çykmasa gerek. Hakyky filosofa Garpda bolşy ýaly Şarkda-da garaşýan düşünje taýdan we sosial täzelenişe dahylly sistematiki düşünje şahsy taýdan nukdaýnazarlarymyza hödürlemäge iteren hususy motiwler şulardyr».

Ýokarda-da aýdyşymyz ýaly, Žale Parla yslamy progrese ýük hökmünde intelligensiýamyzyň egnine ýüklese-de, Kont beýle düşünmändir:

«Orta asyrlardan bäri saýlama beýinleriň teologiki taýdan erkinleşmegi dürli-dürli formalara geçse-de, Garpda bolşy ýaly Şarkda-da mejbury ýagdaýda birmeňzeş ädimleri ädýär.

Özem bu erkinleşme anyk çaknyşykdan gözbaş alýar: bu çaknyşyk iki ýekehudaýlylygyň pozitiwizme mahsus uniwersallyk bilen oňsuzlygy görkezýän pikirleriniň umumy peýdazsyzlygyny anyk formada bildirtýär.

Ynanjynyň has gönümel we dolandyryşynyň has praktiki bolşundan reallyga elmydama ýakynlygy sebäpli katolikligiň paýhas goruna garanda yslamyň paýhas gory pozitiwizmiň ahyrky

hökmürowanlygyna has az garşy çykýan bolsa gerek».

Kontyň pygamberimiziň (s.a.w) deňsiz-taýsyz rewolýusiýanyň başlandygyny aýdanda, munuň yzynyň akgynly dowam etmändigine-de geň galýandygyny bilip bolýar:

«Deňsiz-taýsyz Muhammet dogmatlardan ýaňa biri-birine eriş-argaç bolan Rimdir Wizantiýanyň iki dininiň düýpli gapma-garşylygyny synlamak arkaly iki beşeri häkimiýetiň adaty bölünişigine mahsus düşünjewi-ahlak ýokardalygy hakyky bolşy görüp, boýun etdi.

Emma onuň kämil formadaku sosial paýhasy bu ajaýyplygyň teologiki prinsipe ornuny çalşan medeniyetden has ösen medeniýeti talap edýändigine düşündi.

Haýrana goýjak derejede bolsa-da, heniz kemala gelmedik synanyşygyň mejburi şowsuzlygyny öňünden duýýanlygyndan, has ýönekeý we teologizmiň tebigaty has amatly geçiş (faza) gurmak bilen çäklendi.

Netijede Şark aýal-gyzlar bilen işçileriň tapgyrlyýyn erkinleşmegi ugrunda amala aşyran hakyky katolik režimiň öňbaşçylyk eden sosial rewolýusiýasynyň ajaýyp inisiatiwasyny Günbatara bermäge mejbur boldy.

Emma şarklylar bu anyk girişi sypdyrman gelen uly hereketiň ahyrky netijelerine eýe bolmaga bizden has werziş hala geldiler. Çünki şeýle ýagdaýda olar döwrebap garplylar üçin ynançlarynyň aşa mistiki häsiýetlerinden we aýragybam emeli režimleriniň öz-özünden çagşaýşyna içgin metafiziki bulaşyklykdan gelip çykýan belli-başly düşünjewi-sosial kemçiliklerden goralyp saklanýardy».

Biziň öz ýazyjy-şahyrlarymyz häzir yslamy Tanzimat döwrüniň intelligensiýasynyň egninde ýük hasaplaýap durka, Kont yslamy rewolýusion sozulma garşy kepillik hökmünde görmeýär:

«Pozitiw din hernäçe talap edilýän taýynlyklaryň ählisini duýduryp, diňe Garpda orta çykyp bilenem bolsa, yslamy Şarky onuň ahyrky kabulyna iň gowy suratda taýynlanan görnüşde kabul etmek gerek.

Beýleki bir ýandan yslam halklary rewolýusion bozulma garşy kepillik astyna alypdyr, çünki režimi ýoldan çykan prinsipi çuňňur synplandyranda, dogmaty hiç bir ýagdaýda protestant ýa-

da deistik sozulmany öz içine almaýardy.

Şol bir wagtyň özünde yslam ýolbaşçylary teoretiki göz önüne getirmeler bilen bularyň praktiki düşüňjeleriniň arasynda has az kemçilikli öwüşgin berensoň, mydama bitewilige dahylly garaýyşlara göz ýetirmäge taýýarlamak arkaly häkimiýetleriň adatdan daşarylygyny gorapdyr».

Kont setirleriniň dowamymda Sezaýy Karakoçyň «Direliş» teoriýasyna nezire ýazýan ýalu adamzadyň direlişini yslam medeniýetiniň direlişinde we özeninde görkezýär:

«Diýmek, filosoflaryň ýokardakylara düşünmeýändikleri sebäpli aşakdakylara ýönelme mejburyýetinde galýan garply inisiatiwa içgin anarhistik çäýkanyşyga pursat bermezden Şarka ahyrky täzelenme agalyk ediji ýagdaýa gelip biler.

Men musulman pähim-paýhasyna degişli bular ýaly taryhy baha bermäni synlap, ilkinji aljyraňňylyk giderilenden soň we belli-başly aladalaryň pikir edilmedik biçüwde öz-özünden çözülen ýagdaýynda bu pähim-paýhasyň taýýar obrazlarynyň pozitiw diri kabul etjeklerine şübhelenemok.

Hiç bir metafiziki geçiş (fazasy) degişli edilmezden yslamdan pozitiwizme göni geçmek bilen (musulmanlar) özlerini beýik pygamberlerine dahylly haýrana galdyryjy maksatlaryň eýerijileri hökmünde duýarlar. Adamzat kulty Muhammediň hemmetaraplaýyn beýgeldilişini anyk görnüşde sistemasyna goşýar».

islâmiyet ve pozitivizm

AUGUSTE COMTE

Şu günki günem yslamyýeti pozitivist tutaryklar bilen progrese aýakbagy hasaplaýanlar eýsem-de bolsa pozitivizmiň atasy Kontyň şular ýaly pikirlerini okanda, näme diýip näme

aýdarkalar?

**Hatyň doly görnüşini «Ogýust Kont. Ýslamyýet we pozitiwizm», (terjime eden Özkan Gözel, «Dergâh» neşirýaty) kitabyndan okap bilersiňiz.*

Mehmet MAZLUM ÇELİK.

@MMazlumcel

celikmehmedmazlum@gmail.com

Sişenbe, 04.06.2024 ý. Edebi makalalar